

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АЙТЫСЛАРЫНДА АССОНАНС

А.П.Насирова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ айтышлары, поэтик нутқ, лингвопоэтика, лингвопоэтикалық тахлил, ассонанс ҳодисасы, унли то-ушлар, унлиларнинг тақрорланиши, бадий образ.

Ключевые слова: каракалпакские народные айтысы, поэтическая речь, лингвопоэтика, лингвопоэтический анализ, явление ассонанса, гласные звуки, повторение гласных, художественный образ.

Key words: karakalpak folk aitys, poetic speech, linguopoetics, linguopoetical analysis, assonance phenomenon, vowel sounds, repetition of vowels, artistic image.

Көркем текстти анализлеу барысында фонетикалық бирликлердің эстетикалық өзгешеликлерине айрықша дыққат қаратуы зәрүр. Себеби, поэзиялық тексттерде тил сеслеринин эстетикалық имканиятлары тез хәм аңсат түсиниледи. Қосық қатарларында өзине тән жағымлы музыкалық яғный сеслер уйқасымлылығы болады. Буған тил сеслерин стиллик жақтан шебер қолланыу нәтийжесинде ерисиледи. Поэзияда, тийкарынан, аллитерация, ассонанс, геминияция сыяқлы фонетикалық усуллардан пайдаланылады.

Тилимиздеги сөзлердің миллийлигин көрсетиуши факторлардан бири сингармонизм болып, бул ызам тийкарында бирдей сеслердің избе-из жайласуы бары-сы анық хәм тәбийий халға келген. Стистикада бул стиллик кубылыс ассонанс деп аталады. Яғный, бирдей сеслердің избе-из келиуи, олардың қайталаныуи ассонанс болып табылады.

Дүнья хәм түркий тил билиминде көркем текстти фоностилистикалық бағдарда изертлеу бойынша көп илимий жумыслар исленген. Ал, қарақалпақ тил билиминде Б.Юсупованың [12] монографиясында кең түрде үйренілген. Бунда көркем шығарма тили хәм көркемлеу кураллары системасында сеслик қайталаулардың орны, фразеологизмлердеги фонетикалық кубылыслар, олардың фоностилистикалық өзгешеликтери сөз етилген.

«Инсан турмысының тийкаргы мәплерин, талапларын, қағыйдаларын көркем-эстетикалық көзқарастан сәулендиретуғын айтысларда тил кураллары оның тилинің тартымлы, өткир, тәсирли болуына хызмет етеди. Өзинде миллий тилдің тийкаргы өзгешеликтерин толық сәулендиретуғын ауыз әдебияты жанрларының бири сыпатында халықтың тил шеберлигин, көркемлигин көрсетеди. Айтыслар тили өзине тән, шайырлар айтыслары менен жууап айтысларында сөзди, көбинесе, астарлап кестелеу, ўақия, кубылыс, зат ямаса хәрекеттерди тууырдан тууы емес, ал басқа, екінши бир мәни арқалы астарлап сыпатлау сезиледи. Айтыслардың мазмуны кең, терең, тили өткир, ол бир тәрептің екінши тәреп пенен айтысуында жеңиуге, тапқырлыққа, шешенликке тийкарланған. Бунда, әлбетте, уйқаслардың орны айрықша болып, өз зегегинде, фонетикалық уйқаслар, сеслик тәкирарлар белгилі дәрежеде көркемлик хызмет атқарады» [12:54-55]. Биз бул мақалада қарақалпақ халық айтысларындағы дауыссыз сеслердің үйлесими – ассонанс кубылысын анализ етиуді максет етип алдық. Себеби, халық ауызеки дәретпелеринин тилин лингвопоэтикалық жақтан изертлеу хәзирги қарақалпақ тил билиминин алдында турған актуаль мәселелерден бири болып табылады.

Ассонанс кубылысы арқалы дәретилген қатарлар сөз шеберинин сөз қолланыу усылының жеке, өзине тән өзгешелигин көрсетеди. Соның менен бирге, қарақалпақ тилинің әжайып сеслик тәбиятын, байлығын, көркемлигин дәлиллейди. «Сеслердің тәкирарланыуы, оннан пайда болатуғын көркемлик, қатар келген сөзлердің басында, ортасында ямаса кейинде ұқсас ямаса бирдей сеслердің қайталаныуы, бунда дауыссыз сеслердің гармониясы тил бирликлеринде үлкен хызмет атқарады» [12:125].

Қарақалпақ тилинде оның поэтикасын тәмийинлеуши факторлар көп. Басқа дүнья тиллерине салыстырғанда қарақалпақ тилинде музыкалы сеслер – дауыссызлардың саны көбирек. «Тилдің дауыссыз сеслер системасының ритмлик-мелодиялық имканиятлары экспрессивлик-поэтикалық дереклеринин бири болып табылады. Поэтикалық дәрежеге көтерилген дауыссыз сеслер қатарларды ритмлик куплетлерге айландырады» [4:82].

Хәрқандай сөз устасы өз дәретпесинде характер, образ, портрет жаратса тилге, сөзге, хәттеки, сеске де өзгеше зейин менен қатнас жасайды. Бунда сеслердің сәйкеслиги ямаса уйқасымлылығы тек сыртқы сулыўлық ушын таңланған сөзлер емес, ал қахарманның сезими, эмоциясы, кеширмелери, оның ашыуы, ғәзеби, дебдиуи, сөйлеуиндеги өзине тән өзгешеликтерин көрсетиу сыяқлы хызметтерди атқарады. Усындай ассонанслық усулда сөз қолланыу хәм сеслик өзгешеликтер айтыслар тилинде жийи ушырасады. Буны мысаллар арқалы көрип өтемиз.

Қарақалпақ халық айтысларында дәслепки еки қатарда ассонанслық сеслер уйқасымлылығы көбирек көзге тасланады. Мысалы:

Аласа болса бойым аласа,
Ақылым өзиме данадур
Сендей, сендей жигитлер,
Басымызда пәрманадур [5:274]
Ағаш та бар аша,
Аманбысаң, кудаша?
Сизден жууап болмаса,
Бизден жууап, кудаша [5:323]
Есиктеги «е» дейсең,
Еситпеймен, не? – дейсең,
Шақмақлы кураш кийсеңде,
Кешегі жүрген гедейсең [5:321]

Бул мысалларға дыққат аударып қарасақ, «а», «е» сеслери аласа, ақылым, ағаш, аша, аманбысаң, есикте-ги, еситпеймен сөзлеринде қайталаныуи арқалы қатарлардағы көркемлик тәмийинленген. Қарақалпақ тилинің сеслик тәбиятынан шебер пайдаланған халда, сөз үлгилеринин астарлы, ауыспалы, өткир мәнилері хәм сөз образлылығы дәретилген. Ассонанслық усул арқалы тек сеслик уйқасты тәмийинлеп қоймай, ал ой-пикирди мәнилик жақтан қысқа хәм анық баянлау мүмкиншилигине ийе болған. Соның менен бирге, сөзлерди бириктирип, жыйнақлап көрсетиуге де тийкар болып тур.

Арқадан турған дауылмысаң,
Азшы менен бир ауылмысаң,
Айтқан сөзге түсинбейтуғын,
Шақмақлаған қауынбысаң [5:326]
Аман-есен жүрмисең, ақын аға,
Айып етпе алдыма шақырғанға,
Ақынлық өнерине исенбесең,
Қасымнан алыста тур, жақынлама [5:345]

Бул келтирилген мысалларда дәслепки үш қатарын-да биргелки «а» сеси арқадан, азшы, ауылмысаң, айтқан, аман-есен, ақын, аға, айып, алдыма, ақынлық сөзлеринде қайталанып, ассонанслық үйлесимде кел-ген. Бул арқалы көркемлик, эстетикалық тәсирлилик арттырылған. Сондай-ақ, айтыс қатарларындағы ой-пикирлердің жыйнақлылығына ерисилген. «А» сеси

сөйлеуде ассонанс қубылысын пайда етиуде жүдә онимли қолланылады.

Оқ қадирин ким билер?

Ат қадирин ким билер?

Аспандағы жулдызлардың санын,

Айтың қәне, ким билер [5:283]

Бул мысалда да дауыссыз «а» сесинен басланатуғын *ат, аспандағы, айтың* сөзлери кейинги үш қатарда қолланылып, шеберлік пенен көркем түрде ой-пикир баянланған. Айтысушы екинши тәрәптиң ойына қозғау салып, сораудың жуабын табыуға ийтермелеп тур. Соның менен бирге, кеуилин көтерип, руўхландырмақта. «А» сеси менен дәрәтилген ассонанс қатарлардың поэтикалық ырғағын тезлестиреди, паузаларды тең етип, музыкалы, ритмилі қатарларды пайда етеди.

Шымбайдың ҳәкими ол Төрениязға,

Арзым бар айтайын, буны тыңласын,

Ағалық ағладур көп билән азға,

Мәртебесин ашып, игәм оңласын [5:312]

Айтқан сөзге келмес намыс,

Өтеш шайыр, хаслың абыз,

Өмиринше жаққан қамыс,

Қос-гүркелі халқың, мүйтен [5:355]

Бул мысалларда екинши, үшінши қатарда «а», «ө» дауыссыз сеслери *арзым, айтайын, ағалық, агла, азға, Өтеш, өмиринше* сөзлеринде жумсалып, ассонанслық усыл дәрәлиуине тийкар болған. Соның менен бирге, сөзлер қурамында келип, айтыс қатарларына көтеринки руўх хәм өзине тән музыкалылық берип тур. Айтысларда еки тәрәп бир-бири менен сөз жарысына түсетуғын болғанлықтан, бундай сеслердің сәйкесимлиги жүдә әҳмийетке ийе. Жүйин жүйине, гүлин гүлине қондырып, сөзлердің сәнин келтирип, ой-пикирлерин көркем түрде баян еткенлигин көремиз.

Заманнан заман азған замандағы,

Отырған қарсы алдыңда ағандағы,

Егер қонақ асы сорап, ише алмаса,
Есабын табалмайтуғын жамандағы [5:343]

Барады көшип аўылың Қаражарға?

Сонарлап қусым салдым қалың қарға,

Аласаң байталыңды, айғыр берсең,

Алашқа шашып жүрген малым бар ма [5:361]

Келтирилген мысалларда кейинги еки қатарда «е», «а» дауыссыз сеслеринен басланушы *егер, есабын, аласаң, айғыр, алашқа* сөзлери қолланылып, сөз образлылығы жәмленген. «Текстте фонологиялық қайталау тәсирли атмосфера хәм лирикалық кеширмелердің ықшам хәм жыйнақлы көринисине айналады. Поэтикалық қайталау элементлери қосықтың руўхы хәм мазмұнына сай келеди. Қосықтың бөлеклери толығы менен сес хәм мағананың, сөз бенен поэтиканың көркем эстетикалық байланысына негизленген» [4:93].

Қырым деген шәхәрдің,

Ортасында қырық булақ,

Отыз еки қасқыр бар,

Оның қасты – қой қырмақ,

Бұғалық салмай құр-қурлап,

Тамға таяқ сүйедим [5:307]

Бул мысалда «о» дауыссыз сесинен басланатуғын *ортасында, отыз, оның* сөзлери қолланылып, ассонанс қубылысы пайда етилген. Бул арқалы ықшамлық хәм жыйнақлылық тәмийинленген. Соның менен бирге, қатарлардың басында қолланылып, пәттің тәсир күшин арттырып келген. Ой-пикирдің көркемлик дәрежесин арттырып, лингвопоэтикалық хызметте жумсалған. Сондай-ақ, қосық қатарларының музыкалылығын, уйқасымлылығын тәмийинлеп келген.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ халық айтыслары тилинде сеслик қайталаулар, ассонанс қубылысы, бир тәрәптен контексттің поэтикалық тәсирлигин пайда етсе, екинши тәрәптен эмоционалық-мәнилик дүзилисин тәмийинлейди.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.
4. Гусейнова М. Фонопоэтика ашугов и народных поэтов. Баку, АГПУ, 2015.
5. Қарақалпақ фольклоры. 94-95 томлар. – Нөкис: «Илим» 2015.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
9. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
10. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Н.: «Қарақалпақстан», 2017.
11. Йүлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил асослари. – Т.: «Фан», 2007.
12. Юсупова Б. Фоностилистика. – Ташкент: «Тафаккур авлоди», 2021.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ айтыслары тилидаги ассонанс ҳодисасининг лингвоэпик хусусиятлари таҳлил қилинған. Мисоллар ёрдамида ассонанс ҳодисасининг бадийи образ яшаш, фикрни баён қилиш имкониятлари ўрнатилған.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются лингвопоэтические особенности явления ассонанса в каракалпакских народных айтысах. С помощью примеров изучены возможности создания художественного образа и выражения представления о явлении ассонанса.

SUMMARY. The article analyzes the linguistic and poetic features of the phenomenon of assonance in the Karakalpak folk aitys. The possibilities of creating an artistic image and expressing ideas are studied about the phenomenon of assonance with the help of examples.

«ТАС»ҚА БАЙЛАНЫСЛЫ ИСЕНИМЛЕР

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң докторы (DSc), доцент
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: достон, ишонч, маросим, культ, миф, жой тош, кўк тош, булут.

Ключевые слова: эпос, суеверие, традиция, культ, миф, волшебный камень, синий камень, облако.

Key words: epic, superstition, tradition, cult, myth, magic stone, blue stone, cloud.

Ерте дәуірлерде дуўаханлар, порқанлар, шаманлар таслардан сыйқыр күши сыпатында пайдаланып келген. Тасларға болған көзқараслар, исеним ырымлар ерте дәуірлерден-ақ халық арасында қәлиплескен. Адамлар тасларға культ сыпатында қарап, хәр қыйлы ырымларды ислеген. Усы исеним хәм көзқарас дәстанлардың сюжетинде де сақланып қалған. Биз бул мақаламызда «жай тас», «көк тас» пенен байланыслы исеним ырымларға тоқтамақшымыз.

Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қоблан»ның сюжетинде қәйин журттың күйеуи (Қобланды) асқа шақыруы, қәде беріуи сыяқлы дәстүрлер исленеди. Мысалы: «Көклен кемпир анасы «күйеуи үйге шақырмақлық бурынғыдан қалған еди», – деп Қобланды үйге шақырады... Қара қойды сойып, алдына төс қойды. Қоблан да тапқан алтынларын кемпирдің алдына қойды» [1:42]. Ерте дәуірлерден халықтың этнографиялық дәстүринде күйеуи күтиў салты хәм онда